

УДК 330.56

Філяк М.С.

*кандидат економічних наук, докторант
Львівського університету бізнесу і права***ЦИКЛИ ЕВОЛЮЦІЇ АРХІТЕКТУРНОГО ПЛАНУВАННЯ
В РОЗВИТКУ МІСЬКИХ ТА СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ****EVOLUTION CYCLES OF ARCHITECTURAL PLANNING
IN THE DEVELOPMENT OF URBAN AND RURAL SETTLEMENTS****АНОТАЦІЯ**

Стаття представляє серію дискурсів, кожен з яких містить найбільш типові, ймовірні конфігурації архітектурного планування в розвитку поселень і територій на різних історичних етапах. Визначено основні залежності в архітектурному плануванні поселення залежно від діючого циклу розвитку. Автор припускає вплив на розвиток планування міст елементів попередніх субкультур, а також штучний характер розвитку великих міст.

Ключові слова: цикл розвитку, архітектурне планування, експансія, агент змін, стратегія, програмно-орієнтований підхід.

АННОТАЦИЯ

Статья представляет серию дискурсов, каждый из которых содержит наиболее типичные, вероятные конфигурации архитектурного планирования в развитии поселений и территорий на разных исторических этапах. Определены основные зависимости в архитектурном планировании поселения в зависимости от действующего цикла развития. Автор предполагает воздействие на развитие планирования городов элементов предыдущих субкультур, искусственный характер развития крупных городов.

Ключевые слова: цикл развития, архитектурное планирование, экспансия, агент изменений, стратегия, программно-ориентированный подход.

ANNOTATION

The article presents a series of discourses, each of which contains the most typical, likely architectural planning configurations in the development of settlements and territories at different historical stages. The main dependencies in the architectural planning of the settlement are determined, depending on the current development cycle. The author implies the influence of elements of previous subcultures on the development of urban planning, the artificial nature of large cities' development.

Keywords: development cycle, architectural planning, expansion, agent of changes, strategy, program-oriented approach.

Постановка проблеми. Розвиток поселень, планований макроінтересами, показує нам чіткий практичний прояв програмно-орієнтованого підходу [1] до розвитку поселень. Він, як припускається, існував давно й існує принаймні з початку розвитку нашої мікроцивілізації [2]. Він виявляється і в управлінні періодами історичного розвитку території (великим та вкладеним у нього малим), так само і в оперативному управлінні малими підциклами розвитку регіонів – історичних театрів, у межах яких місто відіграє чітку роль залежно від типового етапу циклу та особливостей цього перебігу на поточному соціально-технологічному рівні. Хоча

низка дослідників людського капіталу поселень [3] досліджує агентів змін та управління елементами програмно-орієнтованого підходу, а саме ініціаторів та adeptів змін, проте більшої уваги потребує вивчення співвідношень та залежностей, що визначають особливості розвитку планування в першу чергу міст і в другу чергу – регіону, у т. ч. сільських поселень. Також, недостатньо досліджено відмінності між підходами до планування та розвитку міських та сільських поселень.

Мега статті полягає у зверненні уваги на невідповідність найбільш раціональних методів містопланування наявним історичним залишкам, щоб указати на несумісність сучасної логіки розвитку поселення та стилю мислення історичних попередників, а також указати на централізований характер планування розвитку більшості міст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для наочної ілюстрації шляху найбільш доречного та доцільно-раціонального планування міських поселень пропонуємо вам поглянути на це очима лідера невеликого племені, що живе натуральним господарством і чий лад недалеко відійшов від первіснообщинного, ймовірно, на початку чергового періоду розвитку нашої цивілізації. У вас у групі 70–80 осіб, які разом полюють, займаються збиральництвом та ведуть у цілому спільне господарство. В групі є чотири-п'ять сталих союзів чи родин, які слідує за вами і ви кочуєте в помірному кліматі. Ви у цілому намагаєтеся бути там, де тепліше та більше їжі, але часом потрапляєте у раптові зими та знаєте, що таке холод та сніг¹. Наприклад, ви знайшли хороше місце серед пагорбів, із річкою або джерелом і визначили потребу в будівництві укріплення. Ймовірно, це тепла пора року або рання весна, тому що взимку ви не побудуєте нічого витривалого за умови відсутності розвинутих інструментів, а влітку не бачите в укріпленні великої потреби. Однак саме ранньої весни, у березні чи на початку квітня, голодним хижим звірям навколо вас нічого їсти і вони становлять небезпеку. Ви вже можете працювати з деревиною та ґрунтом, тому що земля вже розмерзлася. Припустимо, що це клімат помірної зони, і ви після перших нападів звірів чи голодних розбійників вирішуєте укріпити вашу стоянку. У вас при-

¹ Однак ви не можете поки що визначити чіткі залежності між частиною світу та кліматом, а також між напрямками світу та кліматом залежності від пори року.

близно 30 чоловіків, близько 10 дітей і всі інші жінки. Оці 30 чоловіків становитимуть п'ять «будівельних бригад» та ще п'ять будуть охороняти будівництво чи полювати. Ви не зможете зрубати великі дерева та не зможете закопати їх по периметру поселення чи стоянки, тому що це важко та у вас немає необхідних знань та інструментів. Однак ви можете зрубати молоді деревця висотою до 4 м, очистити їх від гілок та закопати по периметру як кілки, до яких прив'язати розпори або привалити їх камінням. Потім ви зможете зробити паркан типу «перелазу», завивши тонші прямі гілки між основними опорами, та закидаєте, бо це найпростіше, проміжки глиною, брудом чи сумішшю підніжного матеріалу, краще зі дна чи берегів річки. Скоріш за все, річка буде у вас текти по центру поселення, або, якщо вона велика, з одного боку. Стіну ви будуватимете невеликими рівними ділянками, але не дотримуватиметеся пропорцій, хоча розумітимете, що потім ви використаєте цю стіну як опору для монтажу навісів від дощу і снігу всередині для ваших людей. Таким чином, ви отримаєте за тиждень часу і за вдалих обставин огорожений «караван-сарай», а коли побачите, що дощ руйнує ваші стіни зверху, змонтуєте наверху пласкі камінці або частини дерев, щоб не затікало. Тоді ж ви збудуєте в голові бачення щодо гонту або дранки. Всередині навісів жінки вашої групи створять килимки із залишків кори та тонких гілок, щоб усередині було чистіше. Якщо ви знаєте вогонь, то через місяць у поселенні з'являться декілька грубок відкритого типу або з простих камінців, збудованих так само, як стіни – з гілок та каміння, обмазаних глиною. І ось ви у травні та захищені від зовнішніх небезпек. Так за бажання можна жити пару поколінь, а молоді люди зможуть будувати такі поселення недалеко від вашого. І ви розумієте, що ніхто з ваших «бояр» не погодиться власноруч копати стіни-фундаменти глибиною два-три метри і будувати з великих брил, адже у вас як лідера малого племені недостатньо влади для цього і змусити їх ви не можете.

Звісно, ви можете зустрітись з нападом організованої групи розбійників, але вас більше і ви пересидите в укріпленні. Реальну небезпеку становитиме лише добре оснащений загін, у два або три рази більший за ваше плем'я. Якщо ви вистоїте, що також можливо, або заплатите їм данину і вони підуть, то після цього, відремонтувавши пробоїни, ви сильно зміцните свої стіни, створите більше озброєння та стимулюватимете народжуваність молодих воїнів. Але звісно, не руйнуватимете старий «глинобит» – ви обкладете його камінням або краще обставите ззовні стволами дерев, що обпалені до вугілля та обмазані глиною. Ви створите три-чотири спостережних пункти навколо «караван-сарая» та у разі повернення кочівників знищите їх усіх до єдиного. Але ні, ви за цей сезон не винайдете спосіб випалення цегли, черепицю з кера-

міки або литво бетону в опалубку. Так само ви не знатимете геометрії і вам не відомо буде ані коло, ані овал, ані шестикутник, ані прямий кут, хоча ви матимете уявлення (з досвіду) про трикутники і саме ними будуватимете стійкі конструкції. Ви щорічно опікуватиметеся запасами на зиму, і коли до вас під стіни – не зараз, а через 10–15 років – прийдуть чергові розбійники, можливо, навіть із вогнепальними гарматами, ви матимете достатньо потуги для їх знищення за рахунок кількості, а проти гармат придумаете обкласти ваші стіни диким ламаним або річковим каменем – це буде дорого, але ви зможете це собі дозволити, з огляду на величину та добробут поселення. Можливо, якщо ви активно торгуватимете, то матимете у цьому «караван-сарай» щось схоже на вулиці, які викладете половинками дерев, розколотих уздовж (а може, витратите більше ресурсів, а також додумаєтеся до навісної підлоги на лагах або ж викладете це камінням, що буде простіше та дешевше за бажаного вами рівня якості) – і цей тротуар щасливо проіснує декілька десятків років за умов догляду і вчасної заміни окремих його елементів. Якщо б ви хотіли торгувати так, щоб до вас приїжджали з товаром, то за жодних умов ви не дозволите будувати ринкове місце всередині «караван-сарая» – ви натомість виділите під це найгіршу, але пласку ділянку поблизу стін зовні, оточите її простим парканом та однією-двома вишками і туди кликатимете торгівців. Ви, скоріше, не дозволите чужоземцям купувати вашу землю чи місця на ринку. Вони зможуть, можливо, залишати свій товар у вашому ринку на сезон, але вся нерухомість належатиме вам. Ви не розбудовуватимете ринок більше ніж просто ринок – такий, які ще можна знайти біля містечок Херсонщини та в Криму на виїзді з міст, біля заправок, адже, розрісшись, він створить вашій владі небезпечну конкуренцію та відволіче забагато ресурсів на його утримання.

Подивимося тепер на структури міст минулого. Цегла, повсюди кам'яні стіни, фахверк зі складними системами з'єднань, чіткі геометричні форми та височезні товстезні стіни. Овали, розрахунки через квадратні корені, восьмикутники та венеціанські арки, які описуються диференціальними рівняннями. Високі стелі зі склепіннями, які можна було б легко замінити простими балками. Арочного типу бруковані вулиці, які можна було б замінити диким камінням-сланцем. Каналізація, що закопана на 5–6 м вглиб вулиць та містить залізні та керамічні елементи. Розвинуті ринки по центру, створені нібито у ті часи, коли кочівники все ще нападали на околиці та було небезпечно вночі вийти на вулицю. Все це вимагає високого рівня технологій, які в принципі можна і не використовувати, якщо просто прагнути спокійного життя. Адже навіть зараз будують саманне житло та «кордвуд» (англ. cordwood – «перетягнуте шнурком дерево») –

просто та натуралістично, і ці будівлі, як і українські хати-мазанки, можуть стояти принаймні до ста років. Звісно, ми можемо сказати, що розвивалися наука і технології, тому міста стали саме такими. Але й без розвитку науки поселення цілком реально існували би також на рівні «саманного караван-сараю», адже хати саманного типу або глинобитно-каркасні конструкції успішно існували та й зараз є без суттєвих змін у сільській місцевості за їх належного догляду. І так було по всьому світі, у тому числі в найрозвинутіших країнах. Це існує поряд з алюмінієм, ядерною фізикою та польотами в космос, що виникли та розвинулися у міському середовищі.

Перенесемося тепер ближче, у часи пізнього середньовіччя, де, як нам відомо, суспільство не знало у своїй масі ані медицини, ані грамоти. Уявіть собі, що ви - лідер племінної громади, яка вирішує оселитися на гарній, тихій, мирній і теплій місцевості, на стратегічному перехресті, де ви можете контролювати транзитні каравани й обкладати їх даниною, а за це пропонувати їм свій захист і складські площі. Ви поступово побудуєте щось типу «стихійного ринку», на якому в деякому віддаленні стоятимуть «царські палати» – ваші і ваших найвірніших соратників-партнерів. Ви, звичайно, будете жити з того, що відбиратимете частину прибутку з торговців, проте і про землю й городи не забудете. У вас точно не буде такої великої кількості населення, яке можна знайти в давніх містах.

Ось інша конфігурація поселення: ви – місцевий феодал, який живе в замку на горі й контролює місцевий рудник. Вам для видобутку необхідна велика кількість незалежних старателів, яких ви запрошуєте до себе на землі і вони живуть у вас в умовах жорсткої дисципліни й у відносній бідності, тому що більшу частину прибутку забираєте ви. Оскільки вони бідні, у них немає власної землі, адже землі належать вам і ви заселяєте сім'ї гірників у робочі бараки та при цьому розраховуєте на те, що в кожному кварталі є свій колодязь та якась подоба каналізації, а продукти харчування гірники куплять собі на ринку неподалік, куди вільні селяни з навколишніх сіл (або кріпаки на доручення поміщика) привозять свій товар і обмінюють його у гірників на кустарні вироби або на гроші. При цьому в місті може бути один шикарний палац – ваш. Можливо, у вас є досить багата торгова вулиця Центральна, де також знаходяться магазини і живуть заможні купці. Ваші адміністратори, а їх максимум до 20 сімей, живуть теж непогано. Всі інші живуть бідно і брудно. І так ви будете жити десь до Першої світової війни, бо завжди знайдуться безробітні гірники, які зможуть пристосуватися до такого ладу.

Розглянемо тепер третю конфігурацію поселення: ви – лідер колективу багатих купців, які вирішили заснувати незалежний укріпле-

ний перевалочний центр у зручному захищеному місці. Ви оточуєте його стінами, а всередині розбиваєте торгові місця з можливістю облаштування готелю на другому поверсі, і між стінами будувате «кубушки» для збереження товару або людей на випадок раптового захоплення вашого «караван-сараю». І так ви живете 10 або 15 поколінь, час від часу запрошуючи художників для прикраси стін, щоб було веселіше. Максимум ви добудовуєте схожі «кубушки» та прикрашаєте їх новими завитушками.

Подивіться тепер на Львів, Париж, Відень, Санкт-Петербург та інші міста, в яких вже на початку XVIII ст. були міське планування, майстерно побудовані шедеври архітектури, висока культура і мистецтво. Для простого проживання і навіть профільного розвитку людського суспільства тих часів просто не потрібно було такого скупчення людей та будівель із такою високою архітектурою та настільки продуманим містоплануванням. Цю величезну кількість людей таке місто, в нашому розумінні того, як функціонувала його економіка, ледь здатне було би прогнати, що вже говорити про достатню кількість каналізації для усіх! А якщо місто балансує на межі виживання, то складно думати про високу культуру й естетику. Приклади минулого лише показують нам абсолютну ірраціональність можновладців того періоду з нашої теперішньої точки зору. У нашій «системі суспільних координат» просто немає економічного місця такої розкоші, що відтінялася тоді вражаючою, описуваною для того часу бідністю. Ці суспільства, кажуть нам, існували протягом цілих поколінь, що складно відповідає рамкам нашого нинішнього сприйняття. Такий значний відрив реально існуючого «високоархітектурного» міста від найбільш логічних, описаних дещо вище, «простих» форм міського поселення, вказує на циклічність розвитку та занепаду мікроцивілізацій, що добре відповідає [4] припущенням про перебіг періодів та циклів. Навіть якщо в час розвитку «високої архітектури» існували чіткі соціальні класи, то всі вони повинні були б стояти на куди більш високому рівні розвитку науки, техніки і соціальних наук, ніж нам відомо, для того щоб забезпечити стійкість такої дивної системи. У нашій економіці таке місто було би просто економічно недоцільним навіть зараз, а тим більше в період початку розвитку наших науки і техніки, в доступній нам для огляду історії Нового часу.

Перенесемося тепер ще ближче, у період XIX – початку XX ст. Коли ми розглядаємо структуру міст та сіл минулого в Європі аж до початку Другої світової війни, то ми помічаємо, що в селах переважно існує одно- і часом двоповерхова забудова, тоді як у містах – три-, чотирьоповерхова забудова у центрі, одно-, двоповерхова – на околицях і багатоповерхова – на промислових об'єктах. Можна

зрозуміти бажання будувати в місті будинки «котеджного типу» для професіоналів чи робітників, де на першому поверсі живуть дорослі, а на другому поверсі – неповнолітні діти цієї сім'ї. Також зрозуміла така забудова в селах. Ми маємо й цілком логічне пояснення багатоповерховості у промзонах чи в офісних центрах, де фізичне розташування об'єкту прив'язане до права власності промислової ділянки та у підприємця є природне бажання зекономити на площі землі під будівлею. Однак, на перший погляд, незрозумілим є така риса, як поширення багатоповерховості в містах, особливо в середині 1950-х років і далі. До цього промисловці цілком обходилися двоповерховими будинками для робітників.

Багатоповерховість завжди означає, що економічний агент викупує обмежену ділянку землі у «чужому» місті і там будує власну «колонію», нібито виводжучи її догори. Почнемо з того, що дивними виглядають чотириповерхові будинки у центрі, наприклад на площі Ринок, що у Львові. Це як мінімум дивно з позиції простої логіки, хіба що це були готелі, ресторани та робітничі цехи у приватній власності та побудовані на своїй, але дуже обмеженій землі (придбаній у зовнішнього власника), а ніяк не лише будинки для життя. Далі – більше. Якщо у 1930-х роках (на тій стадії розвитку промислового капіталізму) промисловець обходився дво-, триповерховою забудовою у великому місті для робітників та службовців у промисловій зоні та прилеглих вулицях, то починаючи з 1950-х років, із настанням нового етапу вже масового промислового виробництва, нові підприємства почали будувати багатоповерхівки, розраховуючи на те, що виробництва того часу залучатимуть у декілька разів більше людей і їх усіх потрібно було селити у багато «шарів» та на обмеженій площі. Користуючись звичайною економічною логікою, видається простішим побудувати тимчасове житло «котеджного типу» замість «хрущовки», яка у перші роки була ненадійним та експериментальним житлом, і тим не менше будували саме багатоповерхівки. Ця традиція у містах поширюється й нині з переважанням 10–12-поверхової забудови та найдешевших можливих матеріалів, де житловий будинок часто будується в колишніх промзонах. Єдиним поясненням є зайнятість решти землі під приватну власність, і за таких умов розгортання у місті етапу масового промислового виробництва можливе лише, якщо поряд із заводом отримати чи купити у міста обмежену ділянку землі, і там багатоповерхівка бачиться єдиним способом розмістити сім'ї великої кількості трудових мігрантів – робітників та фахівців, які прибули з інших територій.

Додатковим фактором розвитку багатоповерховості є порівняння людинонавантаженості виробництва у селі та місті у 1960-х роках. Тоді у селах, де у ті роки було взято курс на укрупнення сільськогосподарського виробництва,

запускали великі колгоспи та ферми, на яких ручною працею займалося майже все населення села. Але ці великі централізовані підприємства все ж не захотіли будувати будинки-багатоповерхівки у селі, хоча земля у селі теж, як і в місті, має свою цінність. Розбудова у селі велася або барачно-гуртожитковим способом (для службовців та тимчасових сезонних робітників), або котеджним (для постійних працівників-селян, які у 1960-х вже потребували присадибної ділянки). Але так само не можна було зробити у містах, де частка ручної праці була та є нижчою, а рівень інтелектуалізації продукту завжди був вищим. Так само цю присадибну ділянку навіть через 15 років після Другої світової війни не віддали жителям міст, попри те що вони багато років у період масового промислового виробництва страждали від весняного авітамінозу. До того ж ареал проживання робітників у цей період переважно аж до 1980-х років не виносили за межі міста, натомість керівництво підприємств вперто будувало житло для сезонних працівників та їхніх сімей на територіях «Великого центру», навіть попри можливі проблеми з ґрунтовими водами, археологією та ін. *Ми припускаємо, що така дивна логіка була пов'язана, серед іншого, з характером та вимогами перебігу Циклів розвитку територій, про які ми вже згадували в інших дослідженнях. А саме для прискореного розвитку урбаністичного мислення та способів широкомасштабного виробництва в період розгортання такого циклу саме у містах треба було швидко, протягом одного покоління, змінити свідомість молодих селян, часто насильно переміщених у міста, і перетворити їх на молодих міщан, здатних створити із себе та із своїх дітей соціальний капітал міст. Тоді як у селах такого завдання надшвидкого соціального прогресу не ставилося.* Також додатковим і дещо простішим поясненням «скупчення у місті» є зручність у користуванні комунальною інфраструктурою. Якщо збудувати новий район міста з усією інфраструктурою «у полі», то через 20–30 років туди, з 90%-ю ймовірністю, прийдуть бажані розмістити там свої об'єкти. Особливо сильно навантаження на наявну «попередню» інфраструктуру зростає на етапах масового будівництва у вже заселених районах.

Висновки. Незрівнянно високий рівень технологій у містах навіть на початку XVIII ст. привнесений тими, хто будував їх. І це були зовсім не ті лідери «корінних» чи історичних родів [5] чи племен, що вели життя за первіснообщинного ладу, але, імовірно, колонізатори тих територій, що занепали на фінальному етапі чергової мікроцивілізації. Таким чином, міста створено людьми із заданим вектором технологічного розвитку в свідомості, а сільські поселення общинного типу створено зовсім іншими людьми, які мають інші цілі, що здебільшого полягають у збереженні стабільності, регулювання соціальної структури всередині

поселення, а також тихого, ритмічного та прогнозованого життя. Простіше кажучи, великі міста збудовані колонізаторами, а села у своєму простому розумінні – попередніми корінними мешканцями. Звідси радикальна різниця у системах цінностей та шляхах розвитку міського та сільського поселень у нашому контексті, який сформувався з дуже суттєвим впливом компоненту колонізації.

Ми є суспільством, що спостерігає наслідки попередньої ірраціональної, у нашому розумінні, мікроцивілізації, що існувала в період, який передував «Новому часу», проте найбільше, чого ми можемо навчитися у них, – це уникати їхніх моделей та рішень, бо їх суспільство з нашим майже не корелює, як за рівнем технологій, так і за рівнем цінностей. Отже, наші міста у стратегії розвитку повинні керуватися лише тим історичним досвідом, логіка якого нам у цілому зрозуміла і знайома, але ніяк не наслідувати незрозумілі, стародавні, чужі і не вивчені приклади розвитку, в яких не зрозумілі ані фундаментальні, ані мотиваційні фактори, і навіть чиї економіка та політика є недостатньо вивченими.

Якщо ми дивимося на велике місто, треба відкинути ідею про те, що його розвиток був природним. Воно цілковито розвивалося і буде розвиватися в результаті експансії нових технологій та зовнішньокерованих періодів та циклів розвитку, і, отже, для розуміння підходів у розвитку міських поселень треба прийняти зовнішню природу такого планування і тоді, відповідно, можна досягнути методи та очікувані результати розвитку великих міст. Якщо люди приїжджають до великого міста, то їм треба пам'ятати, що у нього є свої власники, свій план, свої економіка та правила життя, які новоприбулим здебільшого варто, в міру свого розуміння, прийняти.

У передумовах розвитку будь-якого міста, яке може дозволити собі самостійно заплатити за розроблення власної стратегії, має бути вказаний фактор обмеженості наявної площі під забудову та необхідність будувати вгору та вниз, а також фактор високого навантаження на наявну комунальну інфраструктуру (особливо в періоди піків промислового чи житлового будівництва у заселених районах) та необхідність її постійно розбудовувати і ремонтувати.

Якщо йдеться про розгортання циклів розвитку, що передбачають зміну типу економічного виробництва, а також перекваліфікацію і переселення значної кількості людей, то макроцілями можуть бути не лише досягнення економічних показників іншого рівня, але й, тісно у зв'язку з економікою, зміна мислення та ментальності працюючих та членів їх сімей для прискорення їх адаптації до нового циклу та полегшення запуску і роботи його економічних систем.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Results-based management handbook. Harmonizing RBM concepts and approaches for improved development results at country level. UNDG, Autumn 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://undg.org/wp-content/uploads/2016/10/UNDG-RBM-Handbook-2012.pdf>.
2. Капустин М. Чтения о политической экономии и финансах / М. Капустин. – Ярославль : Тип. Губ. правл., 1879. – 384 с.
3. Вреден Э. Курс политической экономии / Э. Вреден ; 2-е изд., перераб. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1880. – 612 с.
4. Мейер М. Главные течения в современной политической экономии: Историко-критическое исследование / М. Мейер М. ; пер. с 4-го нем. изд. – СПб. : Типо-лит. А.Е. Ландау, 1891. – 391 с.
5. Зибер Н.И. Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях: Опыт критико-экономического исследования / Н.И. Зибер ; 3-е изд. – СПб. : Т-во И.Д. Сытина. Отд. Н.А. Рубакина, 1897. – 548 с.